

УДК 811.161.2'367.7

ЧИННИКИ КОМУНІКАЦІЇ ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЯ В РЕЧЕННІ

Волощук Р. М.

У статті розкрито особливості комунікативної структури речення. Складну взаємодію чинників комунікації у формуванні речення-висловлення сучасної української мови.

Ключові слова: чинники комунікації, комунікативне завдання (настанове), комунікативно-функційна перспектива речення, комунікативна ситуація, актуалізація.

В статье рассмотрено особенности коммуникативной структуры предложения. Показано сложное взаимодействие коммуникации в формировании предложения-высказывания современного украинского языка.

Ключевые слова: аспекты коммуникации, коммуникативное задание, коммуникативно-функциональная перспектива предложения, коммуникативная ситуация, актуализация.

The factors of communication and their interaction in the sentence. The article focuses on the peculiarities of the communicative structure of the sentence. The complex interaction is shown between the factors of communication in the formation of the sentence-utterance in modern Ukrainian.

Key words: factors of communication, the communicative task, the communicative-function perspective of the sentence, the communicative situation, the actualization.

Комунікація, що бере своє значення від лат. communicatio, communico – роблю спільним, поєдную, спілкуюсь, виступає специфічною формою взаємодії людини в соціумі в процесі її пізнавальної і трудової діяльності. Важливим у комунікації виступає функціонування мови, яка забезпечує становлення індивідуума в соціумі як соціальної особистості. “Спілкування людей у суспільстві з подібними собі є неунікним, таким, що визначає їхню сутність” [3, с. 247]. Традиційним є розмежування комунікації на вербальну (словесну) і невербальну. Е. Гроссе, визначаючи комунікацію в цілому, враховує розмежування, але вважає, що кінцевий результат комунікації не залежить від вибору знаків: “Комунікація – акція спілкування за допомогою знаків (мовних і немовних), яка служить з метою передачі інформації **незалежно від способу і наміру**” [12, с. 11].

Е. Селіванова вважає, що невербальна комунікація в чистому вигляді представлена комунікацією тварин, їхньою біологічно спільною поведінкою, спрямованою на адаптацію в середовищі; телепатичним зв'язком, парамовою жестів, міміки, кінесики, вторинними комунікативними системами – математичною, комп'ютерною символікою, мистецтвом, грою і т. п. [17, с. 33].

Щодо вербальної комунікації, то вона неможлива у чистому вигляді, оскільки в неї включено, звичайно, дві несиметричні фази: психолінгвоментальну діяльність адресанта і адресата, коли вербальна комунікація накладається на супровідну невербальну. Комунікація адресата включає не лише декодування семантики мовних знаків, але й розкриття глибинних смислів тексту, пресупозиції, авторської стратегії і мети висловлювання, врахування фонових знань, ситуації спілкування тощо. Отже, вербальна комунікація полягає в цілеспрямованій психоментальній діяльності адресанта й адресата в результаті обміну інформацією на основі мовлення усного чи письмового. Обмін інформацією передбачає передавання різного змісту (конотативного, денотативного, прагматичного, естетичного та ін.), який “пробуджує”, зумовлює адресата до певної відповіді, реакції на висловлене тощо.

Дж. Р. Серль називає п'ять основних інтенцій мовців: **повідомити** щось, **поінформувати** співрозмовника (співрозмовників), **зобов'язати** його (їх) **виконати** якусь дію, **висловити обіцянку** чи **зобов'язання** самого мовця перед

співрозмовником, **задекларувати** щось, (оголосити, назвати) чи **висловити своє ставлення до ситуації** мовлення [18, с. 172–195].

У комунікації важливими поняттями постають комунікативні акти, в яких беруть участь комуніканти, які утворюють висловлювання та здійснюють їхню інтерпретацію. Початковий та кінцевий етапи комунікації засобами національної мови пов'язані з механізмами внутрішнього мовлення, його глибинними структурами на рівні універсального – предметного коду мислення, де звичайно національно-мовна специфіка нейтралізована загальнолюдськими схемами смислотворення. У поверхневих мовних структурах, навпаки, комунікація породжує висловлення (текст), де всі складники утворюють вербалізований національно-мовний “продукт”, що передає якісь повідомлення, ідеї, емоції комунікантів і под. А. Богуславський, напр., зазначає, що головне для дослідження тексту є “**не те, що автор говорить**, але те, **як він це говорить**, тобто **як висловлення складено і яких ефектів**, завдяки застосованим засобам, автор хоче досягти” [5, с. 3]. У будь-якому разі комунікацію зумовлюють екстралінгвістичні фактори (ситуативна конкретика, пресупозиція, національно-культурна традиція тощо). Важливою ділянкою в комунікації постає проблема зв'язності тексту. А Вержбицька зазначає, напр.: “У семантичному плані текст, що складений із декількох речень, це не ряд окремих речень, поєднаних одне з одним за допомогою “механізмів зв'язності”. Зміст такого тексту утворює, певно, одне ціле, яке не можна розчленувати на складові частини... Видається, що довгий текст “із багатьох речень” ... може представляти собою одне **молекулярне** (за Раселом) речення...” [8, с.158]. Проте дослідниця зауважує, що такі другорядні начебто явища, як дистрибуція (оточення) лексичних одиниць і синтаксичних конструкцій, кореляція між довжиною речення і його синтаксичною структурою, аналіз елементів, що зв'язують речення, є однією з головних проблем семантики [8, с. 158].

Зазначимо, що речення як важлива одиниця синтаксису утворюється з урахуванням його текстотвірної функції, особливих властивостей, які впливають на його входження у цілий текст. Породження речення відбувається з урахуванням мовцем можливості оточення, у якому зможе бути зрозумілим таке речення. Пор.: “Саме ці дві обставини – наявність таких конструкцій і їхня маркованість стосовно тексту – підтверджують реальність існування екзистенційних, номінативних, ідентифікованих і характеризованих відношень як факту синтаксису...” [2, с. 359].

У лінгвістиці комунікативний аспект речення виокремився ще у 20–40-ві рр. ХХ ст., коли Вілем Матезіус опублікував знакову працю “Про так зване актуальне членування речення” [15].

Проте комунікативна лінгвістика, яка розглядала динаміку синтаксичних одиниць у безпосередньому функціонуванні їх у мовленні, найактивніше заявила про себе у 60–70-ті рр. ХХ ст. Її становлення зумовлено напрацюваннями зарубіжних та вітчизняних учених у галузі теорії так званих мовленнєвих актів та теорії про діяльний характер мови (Дж. Остін, Дж. Серль, М. Бахтін, В. Белошапкова, І. Вихованець та ін. мовознавці). Узагальнені праці про місце комунікативної лінгвістики у структурі сучасного мовознавства знайдемо й в українській граматиці [3; 4].

Ключовими у визначенні комунікативної граматики є, на нашу думку, такі поняття, як **комунікативна настанова, комунікативна організація речення, комунікативна структура речення, комунікативно-функційна перспектива речення, комунікативна парадигма речення, комунікативні типи мовлення, комунікативні регістри, комунікативна ситуація, актуалізація**, “які, на жаль, не відзначаються однозначністю трактування або взагалі **потребують** спеціального теоретичного висвітлення” [11, с. 368]. Так, і досі тривають дискусії щодо основних комунікативних одиниць. Чи такою одиницею вважати речення, його комунікативну структуру-побудову чи висловлення? Поширеним є погляд, що **висловлення** – це речення, реалізоване в контексті й певній комунікативній ситуації. Дослідження у галузі мовної прагматики та теорії мовленнєвих актів показують, що вербальне вираження якогось змісту пов'язане, насамперед, із участю в комунікації адресанта й адресата та їх рольових функцій у ній.

І. П. Сусов вважає, що “будь-який комунікативний акт – це мовленнєва дія впливу мовця на слухача, заради взаємодії мовця і слухача в процесі предметно-практичної і теоретико-пізнавальної діяльності” [19, с. 3–12; 20, с. 8–9].

Т. В. Булигіна підкреслює, що теорія мовленнєвих актів виходить із того, що основною одиницею комунікації є не речення або будь-який інший мовний вираз, а виконання певного роду дії, такої, напр., як ствердження, прохання, питання, наказ, вираження подяки, вибачення, поздоровлення... [7, с. 336]. Отже, центральною проблемою комунікативної граматики постає проблема основної одиниці спілкування, і перевагу надають висловленню, а не реченню. Що ж до речення, то його відносять до системи мови як одиницю, побудовану за певними моделями-схемами. Не вдаючись до згаданої дискусії, зазначимо, що речення, крім системно-мовних ознак, має і комунікативну структуру, яка представлена у ній своїми комунікативно орієнтованими категоріями. Пор.: “Комунікативно спрямованими категоріями є, наприклад, категорії часу, способу, особи, які актуалізують ситуацію мовлення” [9, с. 5]; “У реченні як головній синтаксичній одиниці, крім формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної, втілена власне комунікативна структура, яку пов’язують з певною актуалізацією мовлення, тобто актуальним членуванням речення” [14, с. 182]; “Комунікативну структуру речення формують комунікативно орієнтовані надкатегорії настанови і предикативності, з одного боку, і категорія актуального членування – з другого” [16, с. 63].

Посилаючись на статтю О. А. Лаптевої “Нерозв’язані питання актуального членування речення”, В. А. Белошапкова стверджує, що в сучасній науці ведеться пошук семантичних категорій. [Виділено нами Р. В.], які отримує речення, коли стає висловленням” [19, с. 506].

На думку В. Белошапкової, комунікативна організація речення ґрунтується на: **1)** актуальному членуванню речення на тему і рему; **2)** відношенні актуального членування речення до формальної і змістової її організації; **3)** засобах вираження актуального членування речення; порядку слів та інтонації, частках і особливих синтаксичних утворень (у російській мові це, напр., такі засоби зв’язку, як: что, касается, то..., что..., до, то..., если..., так..., і под.); **4)** типах висловлювань; **5)** нейтральному порядку слів; **6)** на розмежуванні речення і висловлення [19, с.199–509]. Розвиваючи погляди Ш. Баллі та П. Адамца, В. А. Белошапкова виділяє чотири основних типи висловлень за характером уміщеної в них інформації: загальноінформативні, частковоінформативні, загальноверифікативні та часткововерифікативні. За такої кваліфікації загальноінформативне висловлення меншою мірою залежне від контексту та передає інформацію в цілому, що збігається з предметною актуальною сферою, пор.: *Стоїть гора високая...* (Л. Глібов). Головна властивість такого речення-висловлювання в тому, що присудок-предикат належить до реми сам чи з іншими компонентами, пор.: *Гора високая стоїть...*

У частковоінформативному висловленні-реченні актуальна інформація являє собою частковий вияв. Присудок належить у такому утворенні до теми, бо зрозуміло, що подія відома, пор.: *Оживуть / степи, озера / і не верстові...* (Т. Шевченко); *Дивлюсь, аж світає...* (Т. Шевченко); *Прокинулась: немає нічого* (Т. Шевченко); *Не нам, невільникам, казати речення гордеє...* (Леся Українка); *Він найкращий серед нас* (М. Рильський); *На пограниччі дійсності і казки стояв той дім за хмарами бузку* (Л. Костенко).

Загальноверифікативне речення-висловлення передає актуальну інформацію, що не є новою, а виглядає як реакція на думку співрозмовника, верифікація чи корекція цієї думки [1, с. 27].

У часткововерифікативному реченні-висловленні подібні умови до частковоінформативних, але передають вони не факти загалом, а якийсь аспект факту, що актуалізований через входження присудка до складу реми. Пор.: *Мені іноді так страшно вві сні...* (Ю. Мушкетик) та *Мамі не легше на долі було...* (Г. Чубач).

Слід підкреслити, що комунікативна організація речення не знайшла належного висвітлення у лінгвістиці, пор.: “Не зовсім виправданим і не достатньо вичерпним вважаємо розуміння комунікативного аспекту речення як поняття про

його актуальне членування” [11, с. 371]. Натомість запропоновано кілька варіантів окреслення комунікативної організації речення-висловлення.

Підкреслимо, що у сучасному мовознавстві висловлюють різні думки щодо збігу комунікативного і формально-граматичного та семантико-синтаксичного членування речення. Так, зокрема, А. П. Загнітко підкреслює, що комунікативна будова речення характеризується незалежністю від формально-граматичної. Вона визначається контекстом, комунікативним завданням, що виникає в цьому контексті і щодо якого речення зорганізовує порядок своїх компонентів і **відбувається наголошення певного елемента** [виділено нами – Р. В.] [13, с. 311]. Подібні міркування натрапляємо й в інших лінгвістів, як-от: “Воно (актуальне членування) не збігається з формально-синтаксичним членуванням за багатьма ознаками. Передусім актуальне членування передбачає поділ речення на тему й рему, тоді як формально-синтаксичне членування орієнтоване на будь-яку кількість членів речення (від одного до надто великої кількості)” [10, с. 150] або “Межі речення і висловлення можуть не збігатися. Одна граматична структура може бути розчленована на ряд окремих висловлень. Це явище називається парцеляцією” [6, с. 157], пор.: [13, с. 318].

Література

1. Адамец П. Порядок слов в современном русском языке / П. Адамец. – Прага, 1966. – 96 с.
2. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 382 с.
3. Бацевич Ф. Нариси з комунікативної лінгвістики : монографія / Ф. Бацевич. – Львів : ВУ ВНУ ім. І. Франка, 2003. – 281 с.
4. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 342 с.
5. W sprawie przygotowania tomu poświęconego wynirom nauki o teksie (maszyhopis) 1966. – S. 3. Див.: Mayenova M. R. Poslovie inventars pytan teorii tekstu / A. Bguslawski // Semantyka tekstu i jtzyka praca zbiorowa pod redakcja M. R. Mayenowej. – Wroclaw: Ossolineum, 1976. – s. 291–296.
6. Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис : учеб. пос. для студентов университетов / В. А. Белошапкова. – М. : Высшая школа, 1977. – 248 с.
7. Булыгина Е. В. О границах и содержании прагматики / Е. В. Булыгина // Изв. АН СССР, СЛЯМ., 1981. – Т. 40, № 4. – С. 333–432.
8. Wierzbicka A. Dociekania semantyczne. Wroclaw : Ossolineum, 1969. – S.158.
9. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія “Філологія” : зб. наук. праць, Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С. 3–6.
10. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
11. Гуйванюк Н. В. / Н. В. Гуйванюк // Словоречення – текст : вибрані праці. Чернівці : УНУ, 2009. – С. 367–385.
12. Grosse E. U. Tekt und Kommunikatijn / E. U. Grosse. – Stuttgart Kohihmer, 1976. – С. 11.
13. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – 662 с.
14. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
15. Матезіус В. О так называемом членении предложения / В. Матезіус // Пражский лингвистический кружок. – 1967. – С. 239–245.
16. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., перер. – Луцьк : “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
17. Селиванова Е. Ф. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монографическое учеб. пособие / Е. Ф. Селиванова. – К., ЦУЛ “Фотосоціоцентр”, 2002. – 336 с.
18. Серль Дж. Что такое речевой акт / Дж. Серль // Новое в современной лингвистике, 1986. – Вып. XVII. – С. 170–195.

19. Современный русский язык / под ред. В. А. Белошапковой. – М. : Высшая школа, 1981. – С. 506.

20. Сусов И. П. Комуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы / И. П. Сусов // Прагматика и семантика синтаксических единиц : сб. науч. трудов. – Калинин, 1984. – С. 3–12.

21. Сусов И. П. Деятельность, сознание, дискура и языковая система / И. П. Сусов // Языковое общение. Процессы и единицы : межвузовский сб. науч. трудов. – Калинин, 1988. – С. 8–9.